

NEURODIVERSITET, THEORY OF MIND OG TEGNESERIEEKSPERIMENTER

Jeg kan ikke med sikkerhed vide, hvad der foregår i andres bevidstheder. Jeg kan hverken direkte høre eller læse folks tanker, ligesom andre ikke har adgang til mine tanker. Det er et banalt menneskeligt grundvilkår. Alligevel er vores sociale omgang betinget af, at vi forsøger at gisne om det. En del af at begå sig socialt i samfundet er rent ud sagt at forsøge at praktisere tankelæsning. Denne evne betegnes som menneskers *Theory of Mind* (herefter forkortet ToM). Forskning i ToM undersøger forskellige delaspekter af denne menneskelige evne. Den tidlige forskning undersøgte bl.a. børns ToM og sammenlignede autistiske børn med ikke-autistiske børn. Denne artikels ene sigte er at redegøre for den kritik, som neurodiversitetsteoretikerne har rettet imod ToM-forskningen, som de kritiserer for at operere med en for snæver forestilling om, hvad der udgør en ToM. Neurodiversitetsteorien bruger begrebet "diversitet" på samme måde som i biodiversitet: Ligesom naturen har godt af en mangfoldighed og naturlig variation af organismer, så eksisterer der også mange forskellige bevidstheder med flere naturlige variationer. I denne artikel vil jeg granske neurodiversitetens kritik af ToM-forskeres neurotypiske blinde vinkler i den tidlige forskning af neurodivergentes ToM.

Artiklens andet ærinde er med udgangspunkt i analysen af to tegneserier at argumentere for, at netop tegneserier med den multimodale kombination af billeder og ord er særligt velegnede til at skildre neurodivergente erfaringer på en måde, der imødegår ToM-forskningens konklusioner om neurodivergentes ToM. Jeg analyserer to tegneserier, der på hver sin måde giver anledning til refleksion og kulturelle forhandlinger om, hvordan man kan være i verden og sanse sine omgivelser. Jeg argumenterer for, at tegneserier, der skildrer neurodivergente erfaringer, kan udgøre en vigtig empiri i undersøgelser af neurodiversitet og i kognitionsforskning, ligesom de kan give læsere (neurotypiske såvel som neurodivergente) et indblik i menneskers mangfoldige bevidstheder. Begge tegneserier viser, hvordan neurodivergente bebor en verden, hvor de, holdt op imod et normalitetsbegreb, betragtes som værende anderledes, og hvor de som følge deraf marginaliseres. I den ene, Justin Greens *Binky Brown*, sker det, uden at jeg har modtaget nogen formel diagnose, mens den anden, Marc Bernardins *Adora and the Distance*, tager udgangspunkt i et terapiforløb. I begge tilfælde rejses en række etiske spørgsmål relateret til modsætningspar som diagnose versus menneske, selvfremstilling versus pårørendefremstilling, lidelse versus glæde.

NEURODIVERSITETSTEORIENS KRITIK AF THEORY OF MIND

Forskning i ToM har siden 1980'erne undersøgt, hvordan vi som mennesker forsøger at afkode andres tanker, intentioner, følelser m.m. (Zunshine i Savarese & Zunshine 21). ToM er netop en teori om – eller en spekuleren over – andres tanker. Zunshine og Savarese betoner, at sådanne forsøg på tankelæsning ikke er telepati; snarere er de ofte yderst fejlbehæftede. Der-til kommer, at den tidlige ToM-forskning opererer med en præmis om, at der findes noget, man kan kalde en *normal* bevidsthed. Det er netop dette normalitetsbegreb, forskning i neurodiversitet vil til livs. Savarese har foreslået, at vi snarere burde stræbe efter at blive neurokosmopolitter, som han kalder det:

Hvis det at være kosmopolit indebærer en forestilling om et transnationalt fællesskab, hvor man føler sig respektfuldt hjemme overalt i verden, så medfører tanken

om at være neurokosmopolit en forestilling om et transneurologisk fællesskab, hvor man føler sig respektfuldt hjemme blandt alle typer af neurologier (Savarese & Zunshine 20).

Men det handler ikke kun om, at man skal være åben over for neurodivergens; idéen med at betragte sig selv som en neurokosmopolit er, at ToM's neurotypiske holdepunkt skal "denaturaliseres" eller "detroniseres" (Savarese & Zunshine 20).

Da forskning i ToM kom frem, var et af formålene med teorien, at den skulle forklare, hvordan det, at vi kan gisne om andres overbevisninger, følelser og ønsker er med til kognitivt at adskille mennesker fra andre arter (Stenning 38). I undersøgelsen af ToM hos mennesker var man især optaget af børns udvikling, og forskere som Baron-Cohen, Frith og Leslie undersøgte ToM hos autistiske børn med fokus på at dokumentere deres mangler inden for en ToM-model. Man konstaterede, at autistiske børn manglede øjenkontakt, havde svært ved at etablere en fælles opmærksomhed, havde svært ved at efterligne, svært ved fantasileg samt svært ved at genkende følelser hos andre (Fletcher-Watson i Stenning 40). ToM's tidlige teoretikere har altså hævdet, at autister mangler empati, samt at de har det, som Frith har kaldt for "Weak Central Coherence" (Stenning 65). Sidstnævnte betegner, at autister er gode til at opfatte detaljer, men ikke til at samle dem i et centralt sammenhængende fokus.

Forskning i ToM har således ført til konklusioner om, at autister ikke har nogen ToM, hvilket resulterer i stereotypiske forestillinger om autister som ikke-menneskelige (jf. Bergenmar et al.'s analyse af Stieg Larssons *Autisterne*). Det er, som neurodiversitetsforskningen viser, imidlertid meget tydeligt, at udgangspunktet for undersøgelser af forskellige menneskers ToM beror på et neurotypisk paradigme. I stedet for at se neurodivergens, afvigelser fra det neurotypiske, som en naturlig variation af bevidstheder, fremhæver man manglerne. Det fører til, at neurodivergente betragtes med et medicinsk blik, der patologiserer (Yergeau & Huebner 273).

Den neurodivergente betragtes som "mindblind" (Bergenmar et al., 204-5). Det er imidlertid paradoksalt at betragte neurodivergente som "mindblind" og efterfølgende tilpasse det et neurotypisk hegemoni ved at give det, man ikke forstår, en patologisk stedfortræderbetegnelse (Abbott). Man kun-

ne også sige, at ToM's neurotypiske udgangspunkt er "mindblind" i mødet med neurodivergens. Damian Milton har kaldt dette for dobbelt-empati-problemet. Milton understreger, at autister for at kunne trives (og måske slet og ret overleve) har opnået mere indsigt i et samfund, der ikke er indrettet efter deres behov, end den neurotypiske anstrenger sig for at opnå indsigt i en neurodivergent erfaringsverden. Det vil den neurotypiske person ofte kun gøre, hvis denne er socialt nær et neurodivergent menneske (Milton 886). Eller som Bryce Huebner polemisk formulerer det: "Neurotypiske mennesker lader til at have en fattig theory of *minds* – eller rettere, neurotypiske mennesker har det med at være ufølsomme over for denne verdens variationer af forskellige slags bevidstheder" (Yergeau & Huebner 289).

Dobbelt-empati-problemet har ifølge Milton tre skadelige virkninger (885). For det første følger der et stigma med at blive set som anderledes. Man kommer til at sammenblande normafvigelse med patologisk klassificering. For det andet kommer neurodivergente til at internalisere den undertrykkende holdning, de pådattes udefra. Og for det tredje bliver neurodivergentes egne stemmer gjort tavse. Neurodivergentes egne erfaringer bliver ikke bragt i spil i tilstrækkelig grad i samfundets bestræbelse på at forstå neurodivergens.

Med neurodiversitetsbegrebet kan man komme med to indvendinger imod konklusioner om en mangelfuld ToM og en Weak Central Coherence. Den første indvending går på, at neurodivergente mennesker lever og interagerer i et samfund, der er indrettet efter de neurotypiskes behov. Det vil blandt andet sige et offentligt rum (f.eks. et klasselokale i folkeskolen), hvor der er mange sanseindtryk og meget støj. Det er muligt, at neurodivergente ville være bedre til at mentalisere, indgå i gensidig fantasileg samt overskue det centrale, sammenhængende helhedsbillede i forskellige situationer, hvis de kunne interagere i rum, der var anderledes indrettet. Neurodivergente bliver altså forfordelt i et samfund, der privilegerer "ikke-autistiske sociale nicher [hvor] øjenkontakt, spontan interaktion i larmende miljøer og smalltalk er det sociales særkende" (Stenning 42). Neurodiversitetsforskningens anden indvending er, at neurodivergente udsættes for en uretfærdighed, hvad angår deres vidnesbyrd: Deres eget vidnesbyrd om, hvordan deres bevidstheder fungerer og kan forstås og inkluderes, tages

ikke alvorligt, hvilket fører til, at man har "nedgjort en minoritetsgruppes subjektivitet" (Zunshine og Savarese 19).

Med andre ord har man i behandlingen af neurodivergente haft et medicinsk blik, hvor man med udgangspunkt i en neurotypisk erfaringsverden har kigget efter ToM-mangler, som man derefter patologiserer. I stedet for sådan et blik, der kan beskrives som udefra-og-ind, lægger diversitetsforskningen op til et indefra-ud perspektiv, hvor man stiller sig nysgerrig og åben over for neurodivergente erfaringsverdener.

Neurodiversitetsforskere har forskellige holdninger til, hvorvidt patologiseringen af neurodivergens skal forkastes eller suppleres/nuanceres. Selvom diagnoser oplagt har med samfundsnormer, der varierer over tid, at gøre, og dermed i hvert fald delvist kan siges at være sociale konstruktioner (Savarese og Zunshine), så mener Damian Milton, at det stadig giver mening at betragte f.eks. autisme som en diagnose, fordi man så kan gøre opmærksom på en social verden, der ikke er indrettet efter neurodivergentes behov (Stenning 38). Anna Stenning lægger derimod op til, at man i stedet for at lede efter funktionsnedsættelser hellere skulle udforske, "under hvilke sociale eller kulturelle betingelser [...] en forskel i funktionsevne bliver invaliderende" (Stenning 38).

TEGNESERIEREPRÆSENTATION: AT SANSE OG TÆNKE MULTIMODALT

Siden 1970'erne har tegneseriekunstnere brugt tegneseriemediet til at skrive selvbiografisk. Ifølge Jared Gardner begynder det med Justin Greens *Binky Brown Meets the Holy Virgin Mary* (1972), som er min ene case i denne artikel (Gardner). Selvbiografiske tegneserier kaldes også for grafiske memoirer. Der er de seneste tyve år udkommet et væld af grafiske memoirer om sygdom, diagnoser og interaktioner med sundhedsvæsenet. Feltet grafisk medicin, som et underfelt til humanistisk sundhedsvidenskab, er således blevet grundlagt (jf. f.eks. www.graphicmedicine.org). Kevin Wolf har i review-artiklen "Graphic Medicine's Golden Age" skabt et overblik over grafiske publikationer samt forskningen i grafisk medicin. Han definerer grafisk medicin meget bredt som tegneserier, der "understreger et eller

flere medicinske emner" (Wolf 420). Tegneserierne kan så være fiktive eller ikke-fiktive, og de kan henvende sig til mange forskellige slags publikummer (patienter, pårørende, medicinsk personale m.fl.).

Jeg analyserer i denne artikel to tegneserier. Den ene er som nævnt Greens *Binky Brown*, der skildrer kunstnerens egen opvækst i et katolsk miljø. Green fortæller om en barndom med alvorlig OCD, der ikke blev diagnosticeret, men for ham har han retrospektivt kunnet forklare sine udfordringer med denne diagnose. Det foregående teori afsnit har trukket på neurodiversitetsforskning, der forholder sig til autisme, men ved den første case anvender jeg det altså i en analyse af en skildring af OCD. Ved at fokusere på divergens som en naturlig variation har neurodiversitetsforskningen og neurodivergente aktivister flyttet fokus væk fra patologiserende diagnoser, som tildeles udefra. Denne bevægelse væk fra et medicinsk blik foretages ofte via en kritik af et diagnosesprog. En sådan neurodiversitetskritik har især været rettet imod diagnoser som autisme, OCD, ADHD og ADD, men egentlig kunne man sige, at selve metaforen lægger op til, at alt det, psykiatrien har diagnoser for, ville kunne rekontekstualiseres som neurodivergens uden diagnosesprogets patologiseringer. Min anden case er tegneserien *Adora and the Distance*. Den er et samarbejde mellem fire afsendere: Marc Bernadin, Ariela Kristantina, Bryan Valenza og Bernardo Brice. Bernadin er initiativtageren og forfatteren til teksten og plottet, Kristantina har tegnet den, Valenza har farvelagt den og Brice har bogstaveret den. Bernadin er ikke selv neurodivergent, men hans datter er autist. Bogen handler imidlertid ikke om ham som pårørende. Det er snarere hans forsøg på at forestille sig datterens tankeverden. De to bøger har nogle ligheder og forskelle, som gør dem velegnet til at blive analyseret med neurodiversitetsteorien samt til at facilitere en kritisk diskussion af kerneemner inden for neurodiversitet og ToM.

For en umiddelbar betragtning kan det virke skævt at skrive selvbiografisk med en tegneserieæstetik, hvor man f.eks. forenkler og ikoniserer det visuelle udtryk, mens sproget fortættes til det, der kan rummes i en taleboble. Tegneserieformatet gør det imidlertid netop muligt at blande éns faktiske selvfortælling med subjektivitet og træk, vi forbinder med fiktion, uden at forlade det selvbiografiske (Gammelgaard 2020). Til gengæld kan

man netop skabe "komplekse fortællinger, der på levende vis fremstiller patienters subjektive verdener" (Saji og Venkatesan 2021b, 93). Ramzi Fawaz skriver endvidere, at vi forholder os til en mangfoldighed af elementer, når vi læser tegneserier, idet læseren må afkode så forskellige ting som "ord, billeder, æstetiske stilarter, karakterer, paneler, farver, tekstur, formater, sidelayou [...] i mange forskellige sekvenser, mønstre og placeret i forhold til hinanden: i et enkelt panel, på en hel side, mellem og på tværs af sider" (589). Man kan selvfølgelig diskutere, om Hillary Chute har ret, når hun ligefrem hævder, at det kun er éns indbildningskraft, der sætter grænsen for, hvad tegneseriemediet kan repræsentere (i Fawaz 589). Værker inden for grafisk medicin knopskyder i disse år, men der er selvfølgelig ikke nødvendigvis nogen form, der kan løse alle repræsentationsproblemer.

For læseren såvel som forfatteren skabes der endvidere en dobbelthed af intimitet og distance (Gardner 22). Med tegneseriens avatar ser man ofte rent visuelt hovedpersonen udefra, som i tredjeperson, mens man sprogligt får udkrænget det inderste. Art Spiegelman, der i 1992 vandt Pulitzerprisen for *Maus*, hylder Justin Greens evne til at forvandle tegneseriepanelerne til intime, sekulære bekendelsesrum (Gardner 8).

Tegneseriemediet med dets multimodalitet har en unik evne til at skildre alskens arter og afarter af indre oplevelser og måder at være i verden på. En del af neurodiversitetsteoretikernes kritik af ToM var, at den neurodivergentes erfaringsverden ikke inddrages mere. Bergenmar et al. har undersøgt genren "autiebiografi" – autistisk selvbiografi – og skriver i analysen af Iris Johanssons *En annorlunda barndom*, at disse ofte fungerer som en "oversættelse af det, der i hendes barndoms sociale kontekst blev set som afvigende og uforståelig adfærd" (210). Netop oversættelse er et nøgleord. Hvis neurotypiske læsere er mindblind over for neurodivergens, så kan neurodivergentes oplevelser give indblik i neurodivergentes erfaringsverden, og her vil jeg argumentere for, at tegneseriemediets potentiale til at eksperimentere med tekst og billede kan være en stærk ressource. Sarah Birge skriver, at "Tegneserier kan skildre kombinationer af de faktorer, der angår bevægelse, sansning, følelser, det sociale og kognition, som påvirker en person, der gør, at man derved undgår at reducere denne person til en stereotyp" (citeret i Dolmage & Jacobs 19). I stedet for at tale

om ToM-mangler kan de grafiske memoirer vise og udforske alternative måder at sanse på. Disse alternative sansninger kan der ligge en styrke i, ligesom det er muligt at redegøre for, at éns motivation til at ville det sociale er intakt (Stenning 65-66). Den alternative sansning kan angå en særlig opmærksomhed over for detaljer, eller en oplevelse af at tænke i billeder mere end i ord. Det sidste har den autistiske forfatter og forsker i animal science Temple Grandin f.eks. sagt om sig selv. Det får Chris Foss til i sin artikel "Reading in Pictures" at stille følgende spørgsmål: "Hvis mange autister tænker i billeder, hvorfor har den vestlige verdens kulturelle fortælling om autisme så hvilet så tungt på det skrevne ord?" (Foss95). Det, som det er svært at verbalisere, kan muligvis kommunikeres i sekvenser af billeder og ord.

NEURODIVERGENT SANSNING I BINKY BROWN

I *Binky Brown Meets the Holy Virgin Mary* skildrer Justin Green sin egen barndom med svær OCD i en tid, hvor det ikke altid førte til en diagnose. I et forklarende forord i forbindelse med genudgivelsen, der bærer titlen "Besked til forældre", skriver Green følgende: "Vi ved i dag, at de dæmoniske omgange med irrationelle befalinger, som Binky Brown må tåle, er forårsaget af en medfødt kemisk ubalance i hjernen. Selv Oprah ved, hvad OCD er" (Green 8). Green giver os i *Binky Brown* et radikalt indefra-perspektiv, idet der slet ikke er noget medicinsk hegemoni, der forsøger at behandle hovedpersonen. Det betyder ikke, at han er fritaget fra stigmatisering. De andre personer i hans fortælling ser ham som anderledes, dels på grund af hans neurodivergens og dels fordi han vokser op i et katolsk miljø med en jødisk far. Det kommer ikke mindst til udtryk gennem et utal af mobbende, nedladende bandeord og øgenavne. Her er et udvalg: "Damn fool kid!" (12), "So long, 'half-kike'" og "Bye bye, choir boy!" (27), "What's with you, Schmuck?!" (29), "Only one place in 'dis world for a crybaby - " (31), "Okay, you big spazdick" (35), "You icky spaz" (38), "wotta creep!" (44).¹ Nogle af

1 Jeg gengiver i citater al tekst fra både *Binky Brown* og *Adora and the Distance* uden de versaler, de ellers er skrevet med.

kommentarerne udtales af medstuderende på hans hold, nogle udtales af voksne og nogle af piger, han kan lide. Det er ikke altid, at Greens avatar og alias Binky Brown hører det. Nogle af kaldenavnene siges direkte til ham, mens andre figurerer i en tankeboble eller er sagt på afstand, så han ikke kan høre det. Det viser den dobbelthed af intimitet og distance, som forfatteren kan have til sig selv som selvbiografisk subjekt i grafiske memoirer. Binky Brown er tegnet udefra som i tredjeperson eller som en karakter i en film, men det er selvsagt Green, der orkestrerer det hele, inklusive andre karakterers tankebobler.

Selvom der ikke er nogle medicinske forklaringer, som kan stå i kontrast til en neurodivergent oplevelsesverden, er der på den måde alligevel en dobbelthed af et neurotypisk omverdenssyn (et udefra-ind perspektiv) og et neurodivergent perspektiv, der går indefra og ud. Dermed fremviser tegneserien, hvordan den neurotypiske observatør 1.) betragter den neurodivergente som en anderledes person, der har en mangelfuld ToM og 2.) selv er mindblind over for den neurodivergente erfaringsverden, som vi læsere får adgang til. Det bliver forklaret, hvordan det, som udefra set er irrationelt, har en egen logik. Dette skisma repræsenteres helt fra starten. Bogen både åbner og slutter med, at Binky Brown kommer til at ødelægge en madonnastatue. Efter at have ødelagt den i åbningsscenen ser man på den efterfølgende side hans OCD bryde ud (se figur 1).

I det første panel overvejer han, om uheldet skete, fordi han var kommet til at træde på en af stregerne mellem fortovsfliserne. I det næste panel trænger en katastrofetanke sig på, idet han trøster sig med, at det i det mindste ikke førte til, at hans mor kom ud for en ulykke. Som Elizabeth Donaldson gør opmærksom på, spiller denne tanke på et engelsk børnerim: "Step on a crack / Break your mother's back" (Donaldson 355). Dette er en hypotese over noget, der ikke skete, men i tankeboblen, som har sort farve rundt om sit billede, ser læseren sammen med Binky Brown et billede, hvor hans mor faktisk bliver kørt over af en bil. Dette er et af tegneseriemediets særkender: Det, der er ikke-faktisk, hypotetisk eller er ment med overført betydning (hypoteser, ønsker, drømme, metaforer og andre former for figurativt sprog), fremstilles med en påtrængende tydelighed, så det næsten opleves, som var det faktisk. I de næste paneler taler græsstråene til Binky

Fig. 1. Fra Justin Brown: Binky Brown Meets the Holy Virgin Mary.

Brown og befaler ham at sætte sig på dem, så de ikke bliver våde. Han har ikke lyst til at gøre det, men da de advarer ham om, at noget slemt vil ske, hvis han ikke gør det, adlyder han alligevel. I de sidste to paneler skiftes der til en voksen persons udefra-perspektiv. Han ser kun, at drengen sidder på græsset i regnvejret og græder, mens han siger, at han vil hjem. Den voksne kalder ham en "Damn Fool Kid!" og hiver ham hjem. Han er ikke interesseret i at høre Binky Browns forklaring på, hvorfor han var bundet til stedet.

En betragtelig del af *Binky Brown* skildrer et strengt katolsk opdragelsessystem, hvor angsten for at have urene tanker og en medfølgende seksuel undertrykkelse fører til OCD med seksuelle tvangstanker. I et studie af tegneserier og seksualitet skriver Nancy Pedri og Irene Velentzas, at den undergrundsbevægelse af tegneserier, som Green var en del af i 1970'erne, blev et sted, hvor kunstnerne havde frihed til at "udforske non-normative former for identitetsudtryk, seksualitet og erfaringer med psykisk sygdom" (Pedri & Velentzas 362). Halvvejs inde i fortællingen bliver han så fascineret af en kegleformet gummifælg på en Cadillac, at han sparer op til at købe den som reservedel blot for at have den (32). De urene tanker presser sig på i en sådan grad, at gummifælgen kommer til at ligne en penis. Han får i denne periode homoseksuelle tanker om Jesus, ligesom en engel på hans skulder gentagende siger: "Fuck Mary! Fuck Mary!" (34). Han oplever, at en stråle skyder ud fra hans underliv, og det bliver ham livet om at undgå, at den rammer noget helligt eller seksuelt. Pludselig bliver alle hans ti fingre til penisser med stråler, så opgaven bliver sværere (36), og han får ufrivilligt en orgasme, mens han cykler på en vej med mange bump. Selve panelet med udløsningen er fremhævet ved et markant skifte i tegneseriens visuelle vokabularium til en overdrevet, karikaturlignende tegning. I panik beder han til Gud og prøver at forklare, at han ikke har syndet, fordi det var et uheld. Han opfinder sit eget ord – "noyatin" – som han bruger til i kort form konstant at kunne benægte at have syndet: Noyatin "bliver umærkbart blandet sammen med hans vejtrækning", som der står (38). Han kombinerer udtalen af noyatin med selvskaade ved at kradse hænderne langs en mur.

Der skal ikke nogen stor freudianer til at se, at et sådan forsøg på at undertrykke seksualiteten ikke vil virke. Urene billeder – f.eks. hvor han selv tjekker efter, om Jomfru Maria virkelig er jomfru – trænger sig på. Hans

fødder og fodspor bliver til penisser med stråler. Til sidst portrætteres han som en nøgen mand, der render rundt med stråleskydende penisser på alle fingre og tæer samt på hans faktiske penis. Disse penisser forekommer kun desto mere virkelige, jo mere han benægter deres eksistens (42). I bogen *Why Comics?* skriver Hillary Chute følgende om episoderne med penisfingre: "Kunstneren Green tegner strålerne som havende rumlig eksistens, som hans karakter oplever dem" (Chute 258). Hun skriver videre, at tegneserien dermed giver bogens læsere et billede af en individualiseret bevidsthed på en måde, så læseren kan forstå den. Således kan tegneserier give adgang til og medvirke til forståelse for forskellige bevidstheders verdenssansning. Jeg er enig i denne sidste pointe, men jeg mener faktisk, at der er et betydningslag mere ved Greens penisstråler. For som han selv siger i et conferencepanel om tegneserier og selvbiografi, som efterfølgende er blevet transkriberet og publiceret i tidsskriftet *Critical Inquiry*, så følger der med OCD en "frakoblende komponent, som ved, at dette ikke kan passe" (Gloeckner et al. 93). Altså den lidende oplever, at der skyder penisstråler ud fra kroppen, samtidig med at vedkommende erkender, at det umuligt kan være tilfældet i virkeligheden. Selvom penisstrålerne tegnes, er det, som Ian Williams har gjort opmærksom på, usandsynligt, at vi skal tænke os, at Binky faktisk ser disse stråler. Alligevel synes de at have eksistens, og det peger på en grundlæggende konflikt mellem rationel logik og det tvangsprægede ved OCD (Quesenberry og Squier 70). At penisstrålerne tegnes, så vi visuelt ser dem, samtidig med at vi ikke skal forestille os, at Binky-karakteren i de scener hal-lucinerer, peger på, at tegneserier bruger en fikcionaliserende overdrivelse som virkemiddel til at skildre det pinagtige ved OCD på en adækvat måde.

Hans OCD, sammen med den tilstræbt undertrykte seksualitet, forlener altså Binky med en særlig sansning, hvor alt fra en vejrhane, en flaske 7Up, en fjerbold, en støvle, en stol og mange flere genstande ligner penisser (43). Det hele begyndte med en gummifælg, der faktisk havde en penislignende form, men nu ser han penisser, selv hvor der ikke er en visuel lighed. Visuelle metaforer og andre nonnarrative konfigurationer er netop en vigtig ressource i grafiske memoirer om divergerende bevidstheder (Gammelgaard 2023). Binky Brown slipper af med strålerne ved at beslutte sig for ikke længere at være katolik og ved at facilitere en eksor-

cisme: Han køber et dusin madonnastatuer, som han smadrer (undtagen én, der på mirakuløs vis ikke går i stykker). Justin Green har med *Binky Brown* og tegneserieformatet fundet en måde at forestille og fremstille sin subjektivitet på. Carol Tyler (som var gift med Justin Green) har sagt, at OCD passer godt til en tegneseriekunstners arbejde: "Du er i dit studie, og du kan kontrollere din verden" (citeret i Gloeckner et al. 93). Chute skriver ligeledes om en sammenhæng mellem tegneserier og OCD, idet tegneserier har et tvangspræget fokus på rumlighed og på at arrangere ting rumligt (Chute 253).

EN NEUROTYPISK TILNÆRMELSE TIL NEURODIVERGENTE ERFARINGER I *ADORA AND THE DISTANCE*

Marc Bernardins datter, Sophie, var to et halvt år gammel, da hun blev diagnosticeret med autisme. *Adora and the Distance* er skabt som en hyldest til hende og som et forsøg på at nærme sig datterens tankeverden. Ud over selve historien, der fortælles, består bogen af et forord skrevet af Damon Lindelof (som er medskaber af TV-serien *Lost*), et efterord af Bernardin, der supplerer med vigtig viden om projektets formål og tilblivelseshistorie, og skitser fra processen med tegningerne og farvelægningen. Bernardin har i et interview med *Vanity Fair* forklaret, at hans datter har sprog og kan udtrykke sig om ønsker og behov, men at hun er indesluttet, og at hun har et indre, han ikke kan få adgang til (Breznican). Bernardin udtrykker i bogens efterord, at han ikke ønsker at fortælle historien fra sit eget perspektiv. I stedet vil han udforske sin egen undren og prøve at forestille sig den verden, datteren lever i:

Hvordan føles det at være i et barns sind, som ikke kan fortælle én, hvad hun tænker, hvad hun føler? Hvad ser hun, når hun stirrer ud i det fjerne? Hvad gør hende glad, når hun uopfordret griner? Hvad får hende til at græde, når tårerne pludselig begynder at trille? (Bernardin "Afterword")

Bernadin er (jævnfør dobbelt-empati-problemet) mindblind, når datteren stirrer ud i det fjerne. En dansk oversættelse af titlen kunne være *Adora og det fjerne*. Fra farens afsenderperspektiv er bogen altså et forsøg på at ud-

forske *det fjerne* (som en uerkendelig distance), selvom han aldrig kan vide med sikkerhed, om hans tankelæsningsforsøg er bare nogenlunde inden for skiven. Bernadin har modelleret sin fortælling efter klassiske rejsemotiver, som vi kender dem fra f.eks. *Ringenes Herre*. I en fantasiverden med helte og skurke, overtro og overnaturlige elementer, kommer hovedpersonen ud på en rejse. Bernadin beskriver det grundlæggende plotvalg på følgende måde: "Jeg forestillede mig en mission, hvor hun vælger at trodse det ukendte og rejser fra sin verden til vores" (Bernadin "Afterword").

Det er vigtigt for fortællekraften, at vi først læser om de to verdener i et efterord, for i *Adora and the Distance* er det et plottwist, at eventyrverdenen med opgaverne og rejsen viser sig at være en autistisk fantasiverden. Hvor *det fjerne* for Bernadin er datterens indre liv, bliver det i historien snarere virkelighedens kalden, der for Adora er *det fjerne*. Fortællingen begynder med, at Adora vågner fra et mareridt. Det er et tilbagevendende mareridt. Hun forklarer, hvad hun ser, på følgende måde: "Jeg ved ikke... Det hele er så sort. Men noget sort, som jeg næsten kan røre. Og det griber ud efter mig. Det river i mig. Og stemmerne... Jeg ved ikke, hvad de siger, men..." (Bernadin upag.)² Rafael, som hun kalder for "onkel" (hun er et hittebarn), undersøger, hvad "det fjerne" er. Han er en fornem herre, der bor på et slot, så han har adgang til forskellige kilder til viden. Han opsøger alkymister, historikere, generaler og mystikere. Undersøgelsen giver følgende resultat (jeg citerer samlet fra flere talebobler):

Det fjerne kommer. Det er det, dine drømme fortæller os. Og det kommer efter dig. [...] Der er ingen, der rigtig ved, hvad det fjerne er. Vældig få har overlevet et møde med det. Legenderne siger, at det er som en storm af **mørke**, der **ødelægger alt**, hvad der står i vejen for det. Det har forvandlet hele byer til ørkener. Imperier til ødemarker. Og den, der drømmer drømmene, er den, som det vil **have fat i**. (Bernadin, kursiv og fed i originalen)

Som en konsekvens heraf indser Adora og Rafael, at hun må rejse væk, så alle dem, hun holder af, ikke bliver tilintetgjort, når *det fjerne* kommer.

2 Hele *Adora and the Distance* er upagineret (både forord, selve fortællingen og efterordet). Jeg noterer det for letlæselighedens skyld blot her ved det første citat.

Der bliver etableret et rejsefælleskab, der følger med Adora, ikke ulig det fra *Ringenes Herre*. Hun følges af helte og krigere med forskellige egenskaber og kulturelle baggrunde med navne som Gregoire, Antonio, Jaffar, Mur Rey, El Moor samt af sin tjenerinde Esperanza (som viser sig at være fortællerstemmen i fantasiverdenen). Bernardin har ladet sig inspirere af navnene på karakterer fra sin datters yndlings-TV-programmer: Greg, Anthony, Jeff og Murray fra det australske børneprogram *The Wiggles* og Elmo fra *Sesame Street* (Bernardin "Afterword"). Dette fællesskab rider afsted i en "søgen efter verdens undergang", som det hedder (Bernardin). De rejsende indser, at Adoras drømme er nøglen til at forstå det fjerne. For læserne bliver det langsomt tydeligere, at det fjerne er stemmer fra en anden verden. Da hun vågner fra en drøm, råber hun: "I kan ikke tvinge mig til at blive hos jer!", og da Gregoire laver en trylledrik, så de sammen i vågen tilstand kan se hendes drømme, ser man versioner af, hvad vi senere opdager er hendes forældre (her indhyllet i lilla-violette farver). Man hører dem sige ting som: "Jeg vil bare snakke med hende, som vi gjorde, før hun... forsvandt", samt at de elsker hende (Bernardin). Til sidst tager hun afsked med fællesskabet i ørkenen og går alene ind i det fjerne, der tager sig ud som en lilla portal, hvilket markerer overgangen til den neurotypiske konsensusvirkelighed.

Jeg vil dvæle lidt ved denne slutning, der hiver tæppet væk under fantasyfortællingen og har karakter af det, Gerard Genette kalder en metalepsis, hvor man springer fra et diegetisk niveau til et andet (Genette 235). Fortællingen er på 98 (upaginerede) sider, og det er kun de sidste tre, der udgør plottwistet, hvor vi pludselig er i den gængse virkeligheds verden. Her genfortolker man retrospektivt hele eventyret. Adoras rejse gennem verden er også et resultat af den terapeutiske behandling, hun har gennemgået. En medicinsk stemme bliver altså introduceret, og autisme benævnes. Fortællerstemmen skifter fra Esperanza til terapeuten, der snakker med forældrene. Hendes rejse og kamp beskrives nu som en terapeutisk kamp om at vende sig ud mod det sociale (jeg gengiver flere talebobler ud i et):

Autisme kan være stædig. Nogle børn finder aldrig deres vej igennem det, mens andre går fra at være nonverbale til at tage en universitetsgrad. Hun har gjort bemærkelsesværdige fremskridt. I bør være stolte af hende. Terapien har været...

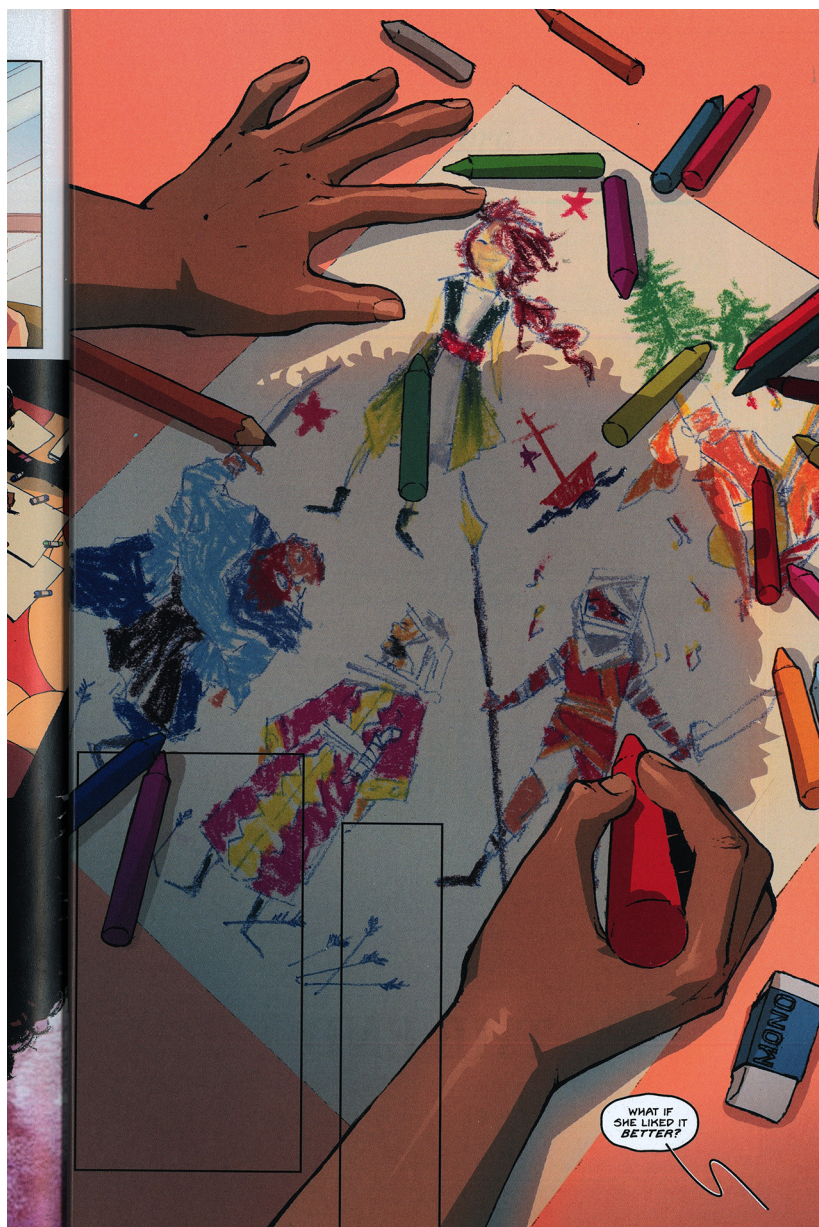

Fig. 2. Fra Marc Bernandin: Adora and the Distance.

vanskelig. Nogle gange opmuntrende. Nogle gange brutal. Men hun lader til at være kommet fri af hvad end det var og er helt klart på rette vej. (Bernadin; kursiv og fed i originalen)

Tegneserien benævner ikke eksplicit hvilken terapiform, der har været anvendt, men man kunne godt forestille sig, at det har været ABA-behandling, som står for *Applied Behavior Analysis*. Det er en terapiform, der udspringer af behaviorismen i starten af det 20. århundrede, som har til formål at ændre de aspekter af en adfærd, som giver sociale problemer. Dette gøres ved at give en positiv respons bl.a. i form af belønninger, når personen i terapiforløbet agerer på en ønskværdig måde (og tidligere med afstraffelse, når vedkommende ikke reagerede som ønsket). Denne terapiform har været kritiseret af neurodiversitets fortalere for at tvinge neurodivergente ind i neurotypiske adfærdsmønstre med skadelige virkninger for den neurodivergente til følge.³ Jeg kan som sagt ikke med sikkerhed sige, at det er denne terapiform, der er blevet anvendt på hovedpersonen i *Adora and the Distance*, men det er en udbredt terapiform i USA, hvor bogen foregår, og de få billeder, der vises fra terapiforløbet, bevidner frustrationer og vrede hos pigen, ligesom terapeuten beskriver forløbet som hårdt, svært og brutalt i tillæg til opmuntrende.

Forældrene svarer terapeuten i slutningen af bogen, at de er stolte af hende, men at de også er bekymrede. Her er moderens tale, der også får de sidste ord i bogen, og som slutter med et åbent spørgsmål (jeg gengiver flere talebobler ud i et):

Men før hun begyndte i terapi, var hun altid den gladeste lille pige. Selv hvis hun ikke kunne kommunikere med os-- Selv hvis hun var en million mil væk, så havde hun altid et **smil** over hele femøren. De utvungne smil er væk. Hun er blevet så... alvorlig. Vi kan ikke lade være med at tænke, om, hvor end hun var, uanset hvilken fantasiverden hun skabte for sig selv inde i sit hoved... Hvad hvis hun syntes **bedre** om det? (Bernadin; kursiv og fed i originalen)

Slutningens åbne spørgsmål peger på noget centralt i neurodiversitetsforskningen. ToM har set autisme som en bevidsthed med en række mang-

3 I kapitel to af Yergeaus *Authoring Autism*, som bærer titlen "Intervention", kan man læse en omfattende kritisk analyse af ABA.

ler. Fra et neurotypisk (hegemonisk) standpunkt har man set det som en lidelse, der kan behandles med et træningsprogram (Milton 883), men i givet fald ser man bort fra den subjektive oplevelse og tænker blot i, at hjernen kan modificeres og forbedres (Yergeau & Huebner 281), men det vil altid sige, at man skal nærme sig en neurotypisk bevidsthed. I *Adora and the Distance* kan terapeutens udsagn om datterens fremskridt netop læses på den måde. Man kunne sige, at han dermed begår det, som Miranda Fricker har kaldt en hermeneutisk uretfærdighed, idet han vil retlede hende. I Iris Johanssons *En annorlunda barndom* skelner hun mellem den virkelige verden, som er der, hvor hun hører hjemme og er, når hun stirrer ud i det fjerne, mens den ordinære verden er den neurotypiske konsensus-virkelighed (Bergenmar et al. 210). Det svarer til det, Immanuel Brändemo har kaldt "Boblen", som er "et sted eller en sindstilstand som er koblet af fra den sociale verden", og som dermed er "et sted, hvor man kan være tryk og rolig" (Bergenmar et al. 211).

Med *Adora and the Distance* spørger Bernardin, om ikke hans datter netop har mere livskvalitet, når hun er i den fjerne fantasiverden. Han ved som sagt heller ikke, hvad hun tænker, når hun stirrer i det fjerne, men han prøver med bogen at forestille sig det. Han inkluderer karaktererne fra hendes yndlings-TV-programmer. Han har skabt en spændende fortælling med et rejsemotiv, hvor der både er "glæde og jubel, sorg og ofre" (Bernardin "Afterword"). Farvelæggeren Valenza har tilføjet "kaleidoskopiske farver" til Kristantinas empativækkende og innovative tegninger (Bernardin "Afterword"). Man kan vel i den sammenhæng også formode, at den tegning med fantasifulde figurer i mange farver, som hovedpersonen sysler med på det allersidste billede (figur 2), er inspireret af Bernardins datters tegninger og optagethed af at tegne.

Bernardin fortæller, at hans datter var tre år, da han påbegyndte projektet, og atten, da han blev færdig. Han tilføjer: "Tid eksisterer imidlertid ikke for hende. Hun lever i hvert eneste øjeblik, som om det var den hele verden. Det betyder også, at hun stadig synger sange fra TV-programmer, hun ikke har set i ti år, fordi det for hende er, som om hun så det i går" ("Afterword"). Det er klart, at Bernardin aldrig kan vide, hvad datteren tænker på, og i forlængelse deraf er der uundgåeligt en indbygget ambi-

valens i hele projektet: På den ene side kan man indvende, at han med et krigs- og rejsemotiv reproducerer et klassisk neurotypisk, narrativt plot. På den anden side kan man argumentere for, at Bernardin har forsøgt at simulere og dermed give læseren indblik i en intens opslugthed eller væren til stede i øjeblikket. Det opnås dels ved, at man som læser flyder med strømmen af hændelser, dels ved at dvæle ved de kalejdoskopiske farver og endelig ved ikke at anvende sidetal. Jeg har talt *Adora and the Distance* til at være 98 sider lang, men fordi den er upagineret, får læseren en oplevelse af tidløshed, hvor man glider med, mere end man har et klart overblik over, hvor man er i hele fortællingen. Man er konstant til stede, der hvor man er i fortællingen. Dermed inviteres læseren til at prøve at forestille sig datterens intense præsensfornemmelse.

NEUROKOSMOPOLITISK TANKELÆSNING OG ETISKE DILEMMAER I TEGNESERIER

Jeg har i denne artikel foreslået, at neurodivergente erfaringer, der ellers undertrykkes eller patologiseres, kan finde repræsentation i tegneseriemediets multimodale kombination af billeder og ord, og jeg har beskrevet, hvordan tegneseriemediet har nogle *affordances*, som gør det velegnet til at skildre svære, virkelige historier. Ved *Binky Brown* fortæller den neurodivergente selv sin historie, og ved *Adora and the Distance* forestiller faren til den neurodivergente, hvad der foregår i datterens indre. Yergeau har netop betonet, at "forskere er nødt til at forestille sig, hvordan det må være at være autist for at kunne forstå, hvordan og hvorfor teorier om ToM udøver vold mod mennesker med autisme" (Yergeau & Huebner 276). Autisters egne vidnesbyrd (og neurodivergentes i bredere forstand) i form af tegneserier (og andre selvfremsstillingsformater) er her en oplagt ressource at tage alvorligt. Bliver neurodivergentes egne stemmer ikke inkluderet, bliver deres subjektive, fænomenologiske viden om deres måde at være i verden på undermineret. Det er det, som Miranda Fricker har kaldt for vidnesbyrdsuretfærdighed (på engelsk "testimonial injustice"). Det kan endvidere føre til det, Fricker har kaldt en hermeneutisk uretfærdighed (Milota 232-234). Det sker f.eks., når man konkluderer, at autister ikke har en ToM, fordi

de ikke er neurotypiske, i stedet for at være nysgerrig på, hvordan deres bevidstheder kan revidere ToM-modeller, så en mangfoldighed af bevidstheder kan rummes.

Chris Foss har argumenteret for, at tegneserieformatet er velegnet til autistiske selvfremsstillinger, fordi der læses i billeder, men han påpeger også, at man skal tage multimodaliteten alvorligt. Overbetoner man billedsiden, risikerer man, at der laves en implicit konklusion om, at neurodivergente tænker i billeder og neurotypiske i ord, og en sådan oversimplificering (og fejltagelse) kan føre til forkerte associationer, om at det autistiske er lig med det visuelle/nonverbale og dermed mindre intelligent – om end det er nemt at påvise, hvor kompliceret billedkommunikation i tegneserier er (Foss 99). Ved *Adora and the Distance* kan man spørge, om Bernardin udsætter sin datter for en epistemisk uretfærdighed. Han ved ikke, hvad hun tænker, og hun er ikke selv den, der fortæller det. Jeg mener imidlertid, at den kritik vil være at sparke åbne døre ind. Bernardin er meget bevidst og omsorgsfuld i sine valg, som jeg håber analysen også har vist. I efterordet skriver han desuden følgende:

Hvis du har mødt et barn, som er placeret på det autistiske spektrum, og det er der en ret god chance for, at du har, så betyder det også, at du kun har mødt et barn. Selvom der kan være visse ligheder, så er hvert barn forskelligt, specielt, magisk og udfordrende på hver deres specifikke måde. (Bernardin "Afterword")

Bernardin er netop ikke interesseret i at stereotypisere. Det er signifikant, at han forklarer projektet og imødekommer og på forhånd responderer på kritik i bogens efterord. I selvbiografiske tegneserier bliver parateksten – med elementer som titel, genremarkør, epigrafer, dedikationer, forord og efterord – netop til vigtige steder, hvor afsenderen kan forklare sig. Gerard Genette har beskrevet parateksten som en transaktionszone med en pragmatisk og strategisk funktion. Ved selvbiografiske tegneserier handler parateksten især om transaktioner angående etiske problemstillinger (Gammelgaard 2020 111-113). Det benytter både Justin Green og Marc Bernardin sig af.

Fra et afsenderperspektiv gør tegneserierne det muligt at udforske kroppen og subjektiviteten. Lisa El Refaie har introduceret begrebet "pic-

torial embodiment” for at forklare, hvordan tegneseriekunstneres selvopfattelse er forbundet med en visuel, kropslig identitet, som i tegneseriens selvfremsstilling kan udforskes i flere versioner eller avatarer (Williams 327-328). Ligeledes argumenterer Joseph Witek for, at tegneseriemediet er velegnet til at undersøge subjektivitetens flersidighed samt grænserne mellem selvet og alt det, der er udenfor selvet (Witek 230). Feltet grafisk medicin viser, hvordan tegneseriernes sygdomsskildringer er med til at opbygge et reservoir af fortællinger, der kan bidrage til en forståelse af subjektive oplevemåder, som er fremmed for én selv og dermed kan være med til at afvæbne eller nedbryde stereotype forestillinger (Saji & Venkatesan 2021a 15). Sander Gilman har også foreslået ”sygdomsikonografi” som en fællesbetegnelse for den samling af brugbare billeder og fortællinger, der er at finde i grafisk medicin (citeret i Williams 326).

Dolmage og Jacobs hævder (via Gillian Whitlock), at tegneserier kan udvide éns forestillingsevne og etiske engagement i mødet med fremmedhed (Dolmage & Jacobs 16). Jeg har forsøgt at vise, hvordan *Binky Brown* giver et indblik i neurodivergente oplevelsesmåder, mens *Adora and the Distance* er et eksempel på en neurotypisk pårørende, der – på neurokosmopolitisk vis, om man vil – forsøger at overkomme sin neurotypiske mindblindness ved at forestille sig en neurodivergent erfaringsverden. I begge tilfælde aktiveres læserens indbildningskraft og etiske engagement. Muligvis får man indblik i bevidstheders mangfoldighed – en slags Theory of Minds (i flertal). Man kan i forlængelse heraf spørge, om der kan være et udbytte eller nogle fordele ved bevidsthedsdivergensen? Anna Stenning betoner, at kommunikation går to veje. I stedet for at hævde, at autister ikke har bevidsthed om en kommunikationskontekst, kunne man være åben over for muligheden af, at de snarere ”finder andre aspekter af en situation bemærkelsesværdige eller relevante for kommunikation” (Stenning 37). Hvis talehandlinger går ud på at maksimere relevans, så må man også acceptere, at med menneskelig diversitet er der forskel på, hvad man tilskriver relevans. I sin analyse af den neurodivergente digter Tito Mukhopadhyays poesi har Savarese fremhævet fem aspekter af interesse i denne sammenhæng: en atypisk proprioception og sanseprocessering, over- og underinklusion af bestemte elementer i tilegnelsen af omgivelserne, en vilje

til at associere, en vedvarende fornemmelse af animisme og en radikal synæstesi (Foss 100). Figur 2 viser datteren i den "virkelige" verden, der tegner og farvelægges de figurer, vi har mødt i hendes fantasiverden. I denne ser vi også, hvordan aspekter af virkeligheden i form af arbejdet med terapeuten udvælges og indgår i den farvestrålende rejsefortælling. Vi så ligeledes Binky Browns associationssøgende tvang, der begyndte med fascinationen af Cadillac'ens kegleformede gummifælg og dens lighed med en penis. I *Binky Brown* ser vi også, hvordan han for at bekæmpe angst om natten som barn banker hovedet ind i sengens hovedgærde, mens han synger en sang. Denne selvskade fører også noget lystfuldt med sig midt i lidelsen: "Stjerner, striber og blinkende mønstre med kromatiske farver belønnede hans anstrengelser" (13). Justin Green viser os sine neurodivergente sansninger, som blander lidelse med noget lystfuldt, samtidig med at han ikke lader beskueren i tvivl om, at hans erfaringer gjorde ham socialt udsat i barne- og ungdomsårene. Hans erfaringsverden har han kommunikeret i eller oversat til et tegneseriesprog, der udnytter genrens multimodalitet til at udforske hans subjektive neurodivergens.

LASSE R. GAMMELGAARD (f. 1983) er lektor på Institut for Kommunikation og Kultur på Aarhus Universitet. Hans forskning er centreret inden for feltet humanistisk sundhedsvidenskab. Han er medforfatter til *Galskab i litteraturen* (Systime 2019) og har redigeret *Madness and Literature: What Fiction Can Do for the Understanding of Mental Illness* (University of Exeter Press 2022). Han leder fra 2024-2027 kulturarvsprojektet "Æstetisk vanvid i det lange 19. århundrede" (finansieret af Augustinus Fonden).

NEURODIVERSITY, THEORY OF MIND AND COMICS EXPERIMENTS

This article contributes to discussions of neurodiversity and research on anthropomorphic theory of mind. First, it accounts for neurodiversity scholars' critique of early cognitive research on Theory of Mind and autism, arguing that this research leads to a pathologizing and othering of neurodivergent experiences. Adopting a neurodiversity paradigm, it is argued that cognitive studies on Theory of Mind can learn from graphic

medicine and its narrative testimonies of neurodivergence. A case study of two comic books demonstrates the potential of (autobiographical) comics for portraying neurodivergent experiences, employing the verbal-visual multimodality of the genre. The article proposes that graphic medicine can provide an inside-out perspective of neurodivergence, which can challenge a pathologizing medical position that defines things from a neurotypical position.

KEYWORDS

DA: Neurodiversitet, grafisk medicin, theory of mind, tegneserier

EN: Neurodiversity, Graphic Medicine, Theory of Mind, Comics

LITTERATUR

- Bergenmar, Jenny, Hanna Bertilsdotter Rosqvist, Ann-Sofie Lönnngren. "Autism and the Question of the Human". *Literature and Medicine*, vol. 33, nr. 1, 2015, s. 202-221.
- Bernardin, Marc. "Afterword". *Adora and the Distance*. Dark Horse Books, 2022, upagineret.
- Bernardin, Marc, Ariela Kristantina, Bryan Valenza og Bernardo Brice. *Adora and the Distance*. Dark Horse Books, 2022.
- Breznican, Anthony. "The Father Who Searched for His Daughter in a Comic Book". *Vanity Fair*, <https://www.vanityfair.com/hollywood/2021/07/marc-bernardin-autism-spectrum-adora-and-the-distance?srsId=AfmBOoo5XYQKGaYK69PPMI4ly2lTVp4ClvP5CTkU2EeOEgnvvaWvDm3l>. 08.07.2021. Tilgået 13.03.2025.
- Chute, Hillary. *Why Comics? From Underground to Everywhere*. Harper. An Imprint of HarperCollins, 2017.
- Dolmage, Jay, og Dale Jacobs. "Mutable Articulations: Disability Rhetorics and the Comics Medium". *Disability in Comic Books and Graphic Narratives*, redigeret af C. Foss et al, Palgrave Macmillan, 2016, s. 14-28.
- Donaldson, Elizabeth J. "Psychographics: Graphic Memoirs and Psychiatric Disability". *The Routledge Companion to Literature and Disability*. Routledge, 2020, s. 353-365.
- Fawaz, Ramzi. "A Queer Sequence". *PMLA*, vol. 134, nr. 3, 2019, s. 588-594.
- Foss, Chris. "Reading in Pictures: Re-visioning Autism and Literature through the Medium of Manga". *Disability in Comic Books and Graphic Narratives*, redigeret af C. Foss et al, Palgrave Macmillan, 2016, s. 95-110.
- Gammelgaard, Lasse R. "Fictionality and Ethics in Alison Bechdel's Graphic Memoirs: *Fun Home*. A Family Tragicomic and *Are You My Mother?* A Comic Drama". *Exploring Fictionality: Conceptions, Test Cases, Discussions*. Syddansk Universitetsforlag, 2020, s. 93-119.

- Gammelgaard, Lasse R. "Psychic Relief and Nonnarrative Configurations in Graphic Memoirs About Mental Health". *Narrative and Mental Health*, redigeret af Jarmila Mildorf, Elisabeth Punzi og Christoph Singer, Oxford University Press, 2023, s. 257-273.
- Gardner, Jared. "Autography's Biography, 1972-2007". *Biography*, vol. 31, nr. 1, 2008, s. 1-26.
- Genette, Gérard. *Narrative Discourse: An Essay in Method*. Oversat af Jane E. Lewin, Cornell University Press, 1980 [1972].
- Gloeckner, Phoebe, Justin Green, Aline Kominsky-Crumb, Carol Tyler. "Panel: Comics and Autobiography". *Critical Inquiry*, vol. 40, nr. 3, 2014, s. 86-103.
- Green, Justin. *Binky Brown Sampler*. Last Gasp, 1995.
- Lindelof, Damon. "Before We Get to the Story...". *Adora and the Distance*. Dark Horse Books, 2022, upagineret.
- Milota, Megan. "A Question of Context: Sites for Cultural Negotiation in Narratives of Manic Depression". *Madness and Literature: What Fiction Can Do for the Understanding of Mental Illness*, redigeret af Lasse R. Gammelgaard, University of Exeter Press, 2022, s. 220-239.
- Milton, Damian E.M. "On the Ontological Status of Autism: The 'Double Empathy Problem'". *Disability & Society*, vol. 27, nr. 6, 2012, s. 883-887.
- Pedri, Nancy og Irene Velentzas. "Sexuality and Mental Illness in Comics: Notes Towards an Introduction". *Journal of Graphic Novels and Comics*, vol. 11, nr. 4, s. 357-372.
- Quesenberry, Krista og Susan Merrill Squier. "Life Writing and Graphic Narratives". *Life Writing*, vol. 13, nr. 1, 2016, s. 63-85.
- Saji, Sweetha og Sathyaraj Venkatesan. *Metaphors of Mental Illness in Graphic Medicine*. Routledge, 2021a.
- Saji, Sweetha og Sathyaraj Venkatesan. "Visual Metaphors of OCD and Schizophrenia". *Metaphors of Mental Illness in Graphic Medicine*. Routledge, 2021b, s. 93-109.
- Savarese, Ralph James og Lisa Zunshine. "The Critic as Neurocosmopolite; Or, What Cognitive Approaches to Literature Can Learn from Disability Studies: Lisa Zunshine in Conversation with Ralph James Savarese". *Narrative*, vol. 22, nr. 1, 2014, s. 17-44.
- Stenning, Anna. *Narrating the Many Autisms: Identity, Agency, Mattering*. Taylor & Francis Unlimited, 2023.
- Williams, Ian. "Mad World-Building: Comics and OCD". *Routledge Handbook of Health and Media*, redigeret af Lester D. Friedman og Therese Jones, Routledge, 2022, s. 324-336.
- Witek, Joseph. "Justin Green: Autobiography Meets Comics". *Graphic Subjects: Critical Essays on Autobiography and Graphic Novels*, redigeret af Michael A. Chaney, University of Wisconsin Press, 2011, s. 227-230.
- Wolf, Kevin. "Graphic Medicine's Golden Age". *Visual Studies*, vol. 37, nr. 5, s. 420-439.
- Yergeau, Melanie. *Authoring Autism: On Rhetoric and Neurological Queerness*. Duke University Press, 2018.
- Yergeau, Melanie og Bryce Huebner. "Minding Theory of Mind". *Journal of Social Philosophy*, vol. 48, nr. 3, 2017, s. 273-296.